

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ МІЖКУЛЬТУРНИЙ ДІАЛОГ У КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ ЄДИНОГО КУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ

Обґрунтовано деякі аспекти європейського міжкультурного діалогу в контексті формування єдиного культурного простору. Проаналізовано міжурядову діяльність у сфері культурної кооперації та запропоновано деякі заходи, що презентують цю діяльність.

Ключові слова: міжкультурна комунікація, культурна кооперація, уряди, заходи.

Обосновываются некоторые аспекты европейского межкультурного диалога в контексте формирования единого культурного пространства. Анализируется межправительственная деятельность в сфере культурной кооперации и предложены некоторые мероприятия, которые презентуют эту деятельность.

Ключевые слова: межкультурная коммуникация, культурная кооперация, правительства, мероприятия.

In the article ground there are some aspects of European between a cultural dialog in the context of forming of unique cultural space. An author analyses intergovernmental activity in the field of cultural co-operation and gives some measures, that present this activity.

Key words: migcoultourna communication, cultural co-operation, governments, measures.

Розгляд проблеми міжкультурного діалогу як складової процесу формування єдиного культурного простору є актуальним у теорії та практиці культури. Культурна кооперація в Європі формується нині в контексті широкого багатостороннього потоку проєктів та ініціатив, що пропонують, розробляють і реалізують окремі митці, непрофесійні організації, місцеві музеї, театри та компанії, служби з мистецького управління, місцеві та регіональні органи управління, так як і національні уряди та їх структурні урядові організації. Проєктів із залученням виключно національних урядів залишається все менше і менше. Усупереч багатьом труднощам, держава виконує свою роль у заповненні численних прогалин, що наявні в Європі, між вітчизняними культурними програмами та створенням усеохоплюючого Європейського культурного простору, залученням культурних кіл і наявністю ресурсів у разі виникнення нових аудиторій.

Правовою підставою для формування єдиної культурної політики Європейського Союзу є Стаття 128 Маастрихтської угоди (1992 р.), у якій, зокрема, зазначається, що спільнота сприяє розквіту культур країн-членів, поважаючи при цьому їхнє національне й регіональне різноманіття і водночас — увиразнюючи спільну культурну спадщину [6].

Міжкультурна комунікація — інформаційна взаємодія культур у процесі і за результатами прямих чи опосередкованих контактів між різними етнічними або національними групами. Наголосимо, що численні значення і дії, які визначаються терміном «комунікація», обґрунтовує у своїх працях один із засновників теорії масової комунікації В. Шрамм [16]. Його колега, засновник кібернетики Н. Вінер, зокрема, підкреслював, що обмін інформацією — цемент, що скріплює суспільство [7].

У рамках цього дослідження поняття «культурна кооперація» означає будь-яку форму інституційної кооперації із залученням, як мінімум, двох європейських країн, між національними управліннями чи їх підрозділами, яким надано спеціальні повноваження національними управліннями для ведення культурної кооперації з метою підтримки та поширення загальних інтересів у культурному аспекті [12].

У рамках дослідження проаналізовано 31 європейську країну, зокрема 15 дійсних членів Європейського Союзу та 13 приєднаних країн і 3 членів Європейського Економічного Простору (Ісландія, Ліхтенштейн та Норвегія). Особлива увага приділяється організаціям, якими є національні управління (урядові департаменти й агенції, що працюють на комерційній основі від уряду, такі як Мистецькі Ради); міжнародні культурні інститути (національні культурні інститути, активно задіяні в підтримці та поширенні культури й мови своєї держави за кордоном; національні культурні організації, такі як Національний театр, Національний музей, Національний оркестр чи Національна бібліотека); будь-які інші органи державної влади, яким національні управління надали спеціальні повноваження для здійснення транснаціональної культурної кооперації.

Мета дослідження — охарактеризувати та проаналізувати сучасну ситуацію, а також теперішні й майбутні тенденції культурної кооперації між 31 європейською країною.

Уряди схиляються до участі в міжнародній культурній кооперації переважно з політичних, а не культурних цілей. У певному сенсі міжнародну культурну кооперацію можна розглядати як поширену форму дипломатії, особливо в рамках діяльності Міністерств іноземних справ. Міністерства іноземних справ і Міністерства культури є відмінними щодо основних цілей їх діяльності, оскільки перші більшою мірою задіяні в процесах з підтримки та поширення певних ідей чи продуктів діяльності, тоді як останні частіше залучені до процесів, у рамках яких технічні та творчі структури мають розвиватися. Культурні інститути мистецької сфери і сфери культурної спадщини є ключовими елементами зовнішніх відносин та, часто, саме в рамках цих відносин службовці здатні допомогти в досягненні їх організаційних цілей з іноземної

політики. За останні декілька років міжкультурна кооперація все більше спрямовується в напрямі широкої аудиторії, будучи попередньо зорієнтованою виключно на інтелектуальну та дипломатичну еліти.

Важливі відмінності в Європі існують між тими країнами, які повноважують національні мистецькі організації та національні культурні інститути підтримувати усталені міжнародні зв'язки, й тими країнами, які мають меншу долю автономії. Це також може розглядатися в рамках, у яких країни беруть участь у багатосторонніх, на противагу двостороннім, зустрічах. Унаслідок узвичаєння принципу двосторонніх відносин, міжнародна культурна кооперація часто зводиться до міжнародного культурного обміну. Це фактично означає, що уряди чи організації двох країн здійснюють обмін культурними продуктами чи відвідувачами, керуючись логікою взаємності: презентація національної культури країни А в країні Б часто приводить до того, що, відповідно, культура країни Б презентується в країні А. Форми проведення відрізняються одна від одної залежно від типу заходу (Рік Польщі, Венгерський Сезон, Європалія, Європейська культурна столиця, міжнародні виставки тощо), що має свою визначну нішу в сучасній культурній кооперації. Уряди, зазвичай, надають перевагу помпезності й умовності, з урахуванням визначних подій, над процесно-орієнтованими, довгостроковими та комплексними формами міжнародної кооперації.

Європейська культурна кооперація змінюється в напрямі від винятково урядової діяльності до урядової підтримки діяльності, що пропонується приватними та непрофесійними культурними організаціями. Підтримка позаурядової діяльності розглядається в певному значенні як найліпша форма опосередкованої, непрямой культурної дипломатії, що слугує інтересам урядів, культурних операторів та аудиторії.

Однак спостерігається тенденція до прийняття певних урядових рішень, що стосуються вибору типу культурної діяльності в рамках забезпечення та заохочення оглядовості, рекламної діяльності чи обміну її результатами за кордоном, без загального аналізу їх середньо чи довгострокової дії в мистецькій та професійній діяльності залученого до неї сектора. Уряди все частіше проводять промо-нагородження своїх майстрів і представників культурної індустрії з метою сприяння їх виходу на Європейський ринок та зайняття вигідних позицій на ньому. Саме тому логічним й економічним перевагам належать пріоритетні позиції в урядових міркуваннях і практиці щодо європейських культурних відносин [13].

Залишаються сумніви з приводу визначення поняття так званої кооперації. Чи не визначається вона іноді через поняття реклам-

ної діяльності? Адже кооперація в цьому контексті рідко передбачає безкорисливість доброї волі, хоча існують райони частково безробітних та, іноді, може мати місце взаємовигідна діяльність зі створення привабливих умов для залучення туристів. Та така кооперація може бути лише у випадках наявності чистої партнерської ініціативи й очевидних проявів їх діяльності в інших країнах.

Заслуговує на увагу те, що реклама цінностей, пов'язаних з різними сторонами культури — банер, за допомогою якого більшість європейських урядів поліпшують свій вітчизняний та/чи міжнародний культурний дискурс на сучасному етапі — потребує розуміння не лише як відображення етичних принципів, а й також як створення активної мотивації до кооперації. Зрештою сприяння проявам багатоманітності має забезпечувати максимум альтернатив і їх поєднання з метою поліпшення якості сприйняття й оновлення креативного фонду суспільства. Кооперація — це не абстрактне поняття доброї волі, а сутність культурного виживання та загострення критичної свідомості в суспільстві.

Естетичні напрями та сутність міжкурядової культурної кооперації приводять до залежності від традиційних мистецьких форм і надання переваг виміру культурної спадщини. Винятки можуть мати місце у візуальних та виконавських видах мистецтва, переважно за умов, коли може бути забезпечене на відповідному рівні зниження проявів класичних форм.

З іншого боку, існування культурних меншин чи внутрішніх національностей в окремо взятій державі не прив'язується так легко до «національного культурного образу», який окремих уряд намагається спроектувати на інші європейські країни, навіть коли на меншин та культурну різноманітність роблять посилення у двосторонніх договорах, як «містків», що підсилюють кооперацію.

Не беручи до уваги деякі договори та політичні декларації, дія регіональної міжкурядової кооперації досить обмежена, крім Балтійських держав, у яких Скандинавська Рада та пов'язані з нею ініціативи мають значний вплив.

Останніми роками міжнародна культурна кооперація між приєднаними до Європейського Союзу країнами стрімко знижується. Європейська центроспрямованість рекламної діяльності домінує відтоді, як уряди країн почали конкурувати за права на введення своїх національних культур у головні столиці Європейського Союзу. Спостерігається високий рівень узгодженості шкали пріоритетів 13 приєднаних країн. Це підтверджує, що вони є природними, органічними членами союзу відповідно до загальних політичних реалій. Усі країни зберігають високий пріоритет за нинішніми інтеграційними процесами та кожною можливістю з підтримки та сприяння своїй культурі за кордоном у рамках основних цілей культурної кооперації. Для більшості належність до меншої групи

країн — зазвичай, належність до субрегіону, такого як Балтійська група — залишається важливою ціллю. Співвітчизники за кордоном є також важливою метою. Зрештою, навчання та інформація, зазвичай, залишаються в кінці переліку пріоритетів. Не факт також, що країни, які вступають до Союзу, не намагатимуться змінити пріоритети відразу ж після підтвердження факту їх приєднання.

Спостереження за культурними потоками Європейських держав свідчить, що ця екстраєвропейська культурна дипломатія неухильно зміцнює свою передову позицію в європейському виборі. Виникнення ринків в Азії, Латинській Америці та деяких Арабських країнах стимулює відновлення національної культурної діяльності. Стосовно Європи, деякі країни-члени ЄС останнім часом надають перевагу переведенню ресурсів до країн, що приєдналися, поки що скорочуючи їх присутність на території нинішнього ЄС. Це очевидно виявляється, зокрема, в роботі національних культурних інститутів, які розглянемо нижче.

Існує більше 430 національних культурних інститутів у 31 країні, які вивчають проблему культурної кооперації. При цьому основними перешкодами дослідження міжнародної культурної кооперації та основними факторами, відзначеними національними культурними інститутами, були брак часу, людських ресурсів і фінансування. Зазначимо, що дані, взяті зі звітів основних національних культурних інститутів, містять неточності, що іноді стосувалися доповнень до бюджету. Старший член штату одного з культурних інститутів зазначив, що хоча діалог з іншими національними інститутами був корисним, кооперація є проблематичнішою, оскільки вони конкурують один з одним.

Вимоги трансграничних культурних зобов'язань у Європі перевищують наявні нині можливості як національних культурних інститутів, так і національних урядів. Частково, в результаті цього, певна кількість національних культурних інститутів переважно відіграє роль носіїв функцій, що спрощують виконання проектів і менше зосереджені на безпосередньо підконтрольних заходах. Деякі культурні інститути більше не вважають себе такими, що надають лише підтримку і привертають увагу своєю власною культурою та мовою, а й як канали, що підтримують мистецьку та культурну діяльність з національними сторонами, представленими в їх країнах [6; 14; 15].

Очевидним є факт готовності деяких національних інститутів демонструвати свої «європейські мандати». Це передбачає більшу готовність до співпраці з іншими культурними інститутами, що особливо очевидно стосовно проектів, спрямованих на забезпечення спільних інтересів, проектів на європейські теми, та щодо можливості розподілу приміщень і ресурсів.

Основними заходами кооперації у сфері візуальних видів мистецтва європейських країн є загальноприйняті, традиційні мистецькі виставки. Участь у головних подіях, таких як міжнародні мистецькі бієнале та мистецькі ярмарки, відіграє також важливу роль у національній урядовій політиці цього сектора. Мистецький обмін і представництва значною мірою підтримують і фінансують багато міністерств, що є провідниками організації коопераційної мережі між міністерствами та мистецькими університетами.

Національні мистецькі музеї відіграють допоміжну й іноді унікальну роль у культурній кооперації. Зважаючи на той факт, що основним видом діяльності є виставки, їх діяльність спрямовано на забезпечення тієї ж сфери, що підтримують посольства, культурні центри, інститути та міністерства, хоча мають свою власну тематичну лінію та бюджет. Їх діяльність зорієнтована на співпрацю з іншими національними музеями, що функціонують поза межами існуючої мистецької мережі.

Загалом, суто секторальне планування деяких заходів має сприяти створенню оновленого й оригінального іміджу країн, як і заохоченню приватних та непрофесійних агентів до кооперації. Країни, що диверсифікують свою діяльність з культурної кооперації за посередництвом спеціальних департаментів та інститутів, дотримуються попередньо установленого плану дій секторальної політики, підвищуючи рівень контролю своїх фондів і зосереджуючись виключно на рекламній діяльності в усіх культурних секторах. З іншого боку, відсутність спеціальних департаментів з міжнародних культурних справ не допускає ведення секторальної політики та проведення об'єктивної оцінки попередньо здійсненої діяльності у сфері візуального мистецтва.

Не існує підстав очікувати кардинальних змін у національних пріоритетах коопераційної діяльності у сфері візуального мистецтва в наступні декілька років. Супровід цих «менш традиційних» напрямів, що підтримуються в основному приватними та непрофесійними агентами, не може бути забезпечено в повному обсязі ні міністерськими плановими заходами, ні започаткуванням секторальної культурної кооперації в рамках їх департаментів. Бажаним залишається підсилення рівня взаємодії між урядовими структурами та митцями в їх міжнародній діяльності, що є гарантом забезпечення життєздатності національного мистецтва й реалізації його цілей та очікувань. Роль приватних і непрофесійних агентів, які є активними посередниками між урядами, має бути безпосередньо визнаною, що особливо стосується структур з обмеженою кількістю відповідних секторальних підрозділів.

Переважно урядова діяльність у сфері виконавського мистецтва стосується питань фінансування, головним чином, зосереджених на ініціативах, що породжуються сектором як таким. Існуюче

забезпечення міністерств та фінансових інститутів так званої моделі «протягнутої руки», в основному, спрямовується на підтримку виконавських видів мистецтва за кордоном. Подібним чином держави часто субсидують заходи з високим рівнем оглядовості та рекламним впливом (фестивали, святкування тощо), але загалом менш активно сприяють організації діяльності, що не може гарантувати негайного та наявного ефекту. Проте виникають нові, поступово змінюючи старі, показники.

Щонайменше три значні перепони перешкоджають здоровому розвитку міжнародної кооперації у сфері виконавського мистецтва: загальнодоступність інформації, проблеми з існуючою законодавчою базою (такі як візові труднощі запрошуваних до участі в проєктах країн ЄС митців з країн, які не є членами ЄС) і незбалансованість розвитку різних територій Європи. Необхідними умовами поліпшення ситуації є заснування підтримуючих і комунікаційних систем, що пропонують полегшення доступу до мережі й інших об'єднуючих платформ, та створення доступніших систем структурованої інформації. Для поліпшення здійснення обміну між професіоналами сфери виконавського мистецтва, діяльність має проводитися в рамках додаткових двосторонніх директив між окремими країнами й удосконалених інструкцій з дипломатичної роботи в консульствах.

Надзвичайно важливого значення має набути фінансова роль урядів, що виконують ініціюючу функцію, в діяльності сфери виконавського мистецтва в наступні роки. З іншого боку, багатостороння інтеркультурна кооперація може полишити в тіні двосторонню міжнародну кооперацію. Послідовність, як протиставлена додатковим культурним «сплескам», поступово визнається як необхідна умова змістовної інтеркультурної взаємодії.

Уряди мають долучатися до міжнародної культурної кооперації, як життєвого аспекту виконавських видів мистецтва в національній культурній політиці. У процесі формування керівних принципів національної культурної політики слід зважати на потреби професіоналів і їх організацій, задіяних у сфері виконавського мистецтва. Важливо також, щоб у національних фінансових схемах бралися до уваги проєкти, ініційовані та представлені сектором.

Відповідну практичну та теоретичну підготовку в напрямі, що стосується міжнародної культурної кооперації, враховуючи існуючі потоки, тенденції та потреби сфери виконавського мистецтва, мають забезпечувати державні службовці тих департаментів і міністерств, що задіяні в міжнародній культурній кооперації. Питання підготовки й інтелектуального розвитку культурних дипломатів, що працюють у зарубіжних країнах, потребують особливої уваги.

Міжнародні рамки договорів і конвенцій формують такі можливості для урядів та органів державної влади, що дозволяють їм бути задіяними у сфері культурної спадщини більше, ніж у будь-яких інших сферах культури. У результаті круг операцій і важливих представників цього сектора може бути меншим, порівняно з іншими складовими цього вивчення. Значна частина бюджету з Європейської кооперації сектора культурної спадщини витрачається на фінансування експертної роботи, організацію зустрічей у рамках експертних груп, рекламу пан'європейських ініціатив, таких як Дні Європейської спадщини чи лобіювання своїх інтересів [6].

Навіть за умови, коли держави укладають ключові міжнародні договори, що стосуються всього сектора, та беруть активну участь у регулюванні сфери культурної спадщини й організації престижних заходів, коопераційна практика визначальним чином базується на міжрегіональних і міжмісцевих договорах. Це спостерігається виключно в рамках сектора, наприклад, у проектах з питань культурної спадщини, спрямованих на місцевий розвиток міжкордонних зон.

Визначним є факт, що все більше західноєвропейських країн долучається до проведення ЄС опитувань через спеціальні міністерські департаменти чи їх підрозділи. Адже міждержавна робота у сфері культурної спадщини часто ініціюється з метою утримання фондів ЄС на наступному рівні коопераційного процесу.

Недостатньою є діяльність національних культурних інститутів стосовно нових складових у визначенні спадщини, особливо популярних і територіальних культур приєднаних країн. Незначна кількість заходів здійснюється з метою забезпечення захисту нематеріальної культурної спадщини, особливо в Центральній і Східній, а також у деяких західноєвропейських країнах.

Досить часто двостороння чи багатостороння кооперація виникає в короткі терміни та залежить в більшій мірі від політичних потреб, аніж європейської стратегії в цілому. Одним з нинішніх бар'єрів на шляху до кооперації у сфері культурної спадщини є брак доступної інформації на транснаціональному рівні. Це особливо очевидно виявляється в напрямках визначення культурної спадщини (наприклад, нематеріальної спадщини), децентралізованих системах управління, програмах для операторів, що застосовують нові технології, загальній Європейській структурі, особливо, що стосується відображення меморіального компонента спадщини, програмах обміну та набуття першого досвіду молодими європейцями на комплексних сайтах, присвячених сфері культурної спадщини.

Міжурядова кооперація у сфері музики демонструє усталений акцент на стилях, інститутах і композиторах XIX ст. Аналіз форм

кооперації робить очевидним той факт, що в них продовжує існувати імпорто-експортний спосіб мислення щодо музики в багатьох країнах, передбачаючи численні заходи, що зосереджуються лише навколо передачі національного образу, залишивши осторонь результати дослідження, які застосовані в реальній співпраці. Зважаючи на реалії державної політики, можна зазначити, що держава стимулює ті види кооперації, які стосуються молодіжних програм і заходів. Інша важлива форма міжурядової кооперації наявна у сфері теле- та радіомовлення, особливо за посередництвом Європейського телерадіомовного союзу.

Деякі важливі складові спостерігаються в підході, що визначають різні країни. Франція, Об'єднане Королівство, Німеччина, Нідерланди й Італія є основними генераторами спільних заходів, оскільки більшість країн Східної і Центральної Європи та деякі країни Західної Європи представляють країни, на які ці заходи спрямовано, а «культурна кооперація» часто розуміється в цьому контексті як презентація зарубіжних робіт і компаній. Уряди часто включають до сфери діяльності своїх культурних договорів виступи, фестивалі та продукцію, що, можливо, матиме місце в будь-якому разі.

Формальний обмін у рамках договорів з двосторонньої культурної кооперації втрачає популярність. Хоча угоди можуть бути ще чинними, їх використання безпосередньо урядами є стриманішим, порівняно з основним обсягом міжнародної діяльності. Усе частіше агенції, мережі й окремі особи стають реальними мотиваторами діяльності. Оскільки система неминуче стає багатостороннішою у своїх операціях, то й професійна мережа неуклібно перетворюватиметься на ефективнішого й активнішого учасника діяльності. В інтересах урядів використовувати мережу для поступового встановлення взаємовигідного партнерства, навіть за умов відсутності прямого національного зв'язку, що може бути реалізовано як через пряму підтримку (на національному чи ЄС рівні), так і через залучення своїх власних музичних організацій до участі та виділення коштів на робочі витрати.

Як відомо, кооперація між професійними музичними навчальними інститутами є динамічною сферою з особливо сильним розвитком у деяких регіонах, таких як Балтійські країни. Водночас переважно індивідуальний характер навчання та тривалий еволюційний процес музичних навчальних закладів стають перепонами на шляху активізації європейської кооперації в цій сфері.

Для урядів важливо реалізувати цю нову музику, нові напрями музичної презентації та креативного програмування.

Необхідно підкреслити, що спільна культурна політика ЄС не має на меті гармонізацію культурних особливостей держав-

членів, радше сприяє збереженню їх різноманітності в контексті формування спільної європейської ідентичності.

У статті 151 Маастрихтської Угоди зазначається, що Спільнота має сприяти розвитку культур держав-членів, поважати національну й регіональну специфіку але водночас опікуватись і спільною культурною спадщиною. Для досягнення цих цілей застосовують такі засоби: співпраця між державами-членами; урахування культурних аспектів, насамперед, у питаннях допомоги в розвитку культури та збереження культурної спадщини, в контексті інших політик Спільноти, зокрема політики щодо конкуренції; співпраця між Спільнотою, її членами та третіми країнами, а також інституціоналізація цієї роботи; конкретні заходи, спрямовані на підтримку відповідної діяльності держав-членів.

Ця робота може здійснюватися у двох формах: заохочувальні заходи без гармонізації нормативно-правових актів держав-членів, що були одностайно прийняті Радою в межах процедури спільного ухвалення рішень після консультацій з Комітетом регіонів; і рекомендацій, прийнятих Радою одностайно.

З метою реалізації зазначених положень Маастрихтської угоди Євросоюз започаткував певні програми культурницького спрямування: «Леонардо», «Рафаель», «Медіа», «Культура-2000» тощо, які передбачають надання на конкурсній основі фінансової підтримки (грантів) культурно-мистецьким чи просвітницьким проектам.

З метою раціоналізації та підвищення ефективності діяльності у сфері культурного співробітництва розроблено єдиний фінансовий і програмний документ — програму «Культура-2000». Ця програма діяла до грудня 2006 року, сьогодні вона замінена програмою «Культура-2007».

Отже, Міжурядова культурна кооперація часто зводиться до укладання двосторонніх чи багатосторонніх договорів (винятково дипломатичних) та позбавлена спеціального змісту. Певною мірою це відповідає виконавчій частині двосторонніх програм, що дозволяє країнам підтримувати їх інтереси в розвитку відносин з державами-партнерами. Однак, за рамками дипломатичних документів, культурна кооперація в цілому містить спеціальні рішення та спільну діяльність між урядами, що відбувається безвідносно до офіційних договорів. Поняття культурної дипломатії постійно змінюється протягом останніх 25 років, а з часу падіння Берлінської стіни в 1989 р. змінюється з особливою швидкістю. Упродовж останніх десятиліть міжнародна культурна кооперація набуває певної автономії в контексті розширення освітніх та наукових програм та все більше визнається як стратегічно важлива «третя колона» (поза рамками політичних та економічних питань) у деяких міжнародних переговорних процесах.

Список літератури

1. Арсеньев Н. С. О смысле культуры / Н. С. Арсеньев // Русские философы. Антология. — М., 1993. — 452 с.
2. Бацевич Ф. С. Словник термінів міжкультурної комунікації : [705 термінів] / Ф. С. Бацевич ; М-во освіти і науки України ; Львів. нац. ун-т ім. І.Франка. — К. : Довіра, 2007. — 205 с. — (Словники України).
3. Библер В. С. Культура. Диалог культур (опыт определения) / В. С. Библер // Вопр. философии. — 1989. — №6. — С. 76–87.
4. Бондырева С. К. Коммуникация: от диалога межличностного к диалогу межкультурному : учеб. пособие / Бондырева Светлана Константиновна, Мурашов Александр Александрович ; Рос. акад. образования ; Московский психол.-соц. ин-т. — М. : МПСИ, 2007. — 384 с. — (Серия «Б-ка студента»).
5. Бондырева С. К. Толерантность: (введение в проблему) / С. К. Бондырева, Д. В. Колесов. — М. ; Воронеж : Изд-во Московского психол.-соц. ин-та, 2003. — 240 с.
6. Борзова Е. П. Межкультурная коммуникация в глобализирующемся мире / Е. П. Борзова // Гуманизм, глобализм и будущее России : материалы Междунар. науч. конф., Санкт-Петербург, 15 нояб. 2002 г. — СПб., 2002. — С. 155–159.
7. Винер Н.Я. Математик / Н.Я.Винер. —М., 1964. — С. 313.
8. Мордюков П. Культурная география (общественная потребность и опыт развития) / обзор / П. Мордюков // Культура в современном мире: опыт, проблемы, решения. — М. : ИНИОН, 1990. — Вып. 3. — С. 70–82.
9. Флиер А. Я. Культура как фактор национальной безопасности / А. Я. Флиер // Общественные науки и современность. — М., 1998. — № 3. — С. 45–98.
10. Що таке світова спадщина?// Кур'єр Юнеско: Світова спадщина. Зберегти для нащадків. — 1997. — Листопад. — С. 31–33.
11. Communication in personal relationships across cultures / Eds. : W. Gudykunst, S. Ting-Toomey, T. Nishida. — Thousand Oaks, CA : Sage, 1996. — 342 p.
12. Condon J. C. An introduction to intercultural communication / J. C. Condon, F. S. Yousef. — New York : Macmillan Publishing Company, 1975. — 373 p.
13. Cooper J. Intercultural Communication: A Text with Readings / J. Cooper, C. Calloway-Thomas, C. Simonds. — N. Y. : Pearson, 2007. — 578 p.
14. Cushner K. Intercultural interactions / K. Cushner, R. W. Brislin. — London, 1995. — 411 p.
15. Dodd C. Dynamics of intercultural communication / C. Dodd. — Boston, 1998. — 265 p.
16. Schramm W. Men, Messages and Media. A Look at Human Communication. N. Y., 1973. — P. 55.

Надійшла до редколегії 08.12.2009 р.